

Indonesische toestanden

Fokke Fernhout¹

In aanloop naar de presidentsverkiezing op 14 februari aanstaande in Indonesië moesten wat kunststukjes worden uitgehaald om de dynastie van huidige president Joko Widodo voort te zetten. Hijzelf heeft zijn maximale twee termijnen erop zitten en zijn oudste zoon voldeed niet aan de vereisten. Maar daar is een mouw aangepast. Het Nederlandse geld dat via allerlei projecten in de versterking van de rechtsstaat in Indonesië is gestopt, heeft duidelijk weinig geholpen.

In Indonesië leeft het recht meer dan waar dan ook. Er kan bijvoorbeeld geen artikel in de pers verschijnen of de toepasselijke wettelijke bepalingen worden voluit geciteerd. Als er een belangrijke rechtszaak is, dan wordt die door het hele land op de voet gevolgd en iedereen praat en denkt mee over de vraag hoe het moet aflopen dan wel of de verdachte het nu gedaan heeft of niet.² Ware er geen taalbarrière, dan zou menig Nederlands jurist zich voegen in het gevolg van de lezers en kijkers, want in feite gaan de discussies daar over Nederlands recht. Nog steeds zijn de authentieke teksten van belangrijke delen van de wetgeving in het Nederlands gesteld³ en grote delen van de modernere wetgeving zijn op Nederlandse leest geschoeid.⁴ Bovendien is de Indonesische rechtstaat doospekt van Nederlandse termen, ook al zijn die soms verbeterd.⁵

Het recht leeft, maar met de toepassing van dat recht is het minder gesteld

Het recht leeft, maar met de toepassing van dat recht is het minder gesteld. In 2022 stond Indonesië – met stip veertien plaatsen gekeldderd – op nummer 110 van de Corruption Perceptions Index.⁶ Het is welhaast aan de orde van de dag dat naast bestuurders ook rechters worden opgepakt en veroordeeld voor corruptie, waaraan de rechters van de hoogste instanties – het Constitutionele Gerechtshof (Mahkamah Konstitusi, MK) en de Hoge Raad (Mahkamah Agung, MA) – ook hun steentje bijdragen.⁷ Het is dus niet voor niets dat Nederlandse projecten die beogen bij te dragen aan het verhogen van het niveau van rechtspraak en juridisch onderwijs in Indonesië vaak de ‘rule of law’ als overkoepelend thema hebben.⁸ Heeft al

die kennis, mankracht en subsidie ook iets opgebracht? Lees en huiver.

De President die wil blijven regeren

Op 16 oktober 2023 was heel Indonesië de hele dag niet van het beeldscherm weg te slaan. Alle nieuwszenders (zoals Metro TV, Kompas TV, CNN Indonesia, RTVI, TV One) zonden die dag urenlang precies hetzelfde uit, namelijk de live uitspraken van het Constitutionele Gerechtshof in een reeks parallele zaken. De hele dag (van 10:00 uur ‘s morgens tot ongeveer 17:00 ‘s middags) viel er niets anders te zien dan voorlezende raadsheren,⁹ alleen onderbroken door eet- en gebedspauzes.¹⁰ Wat was er aan de hand?

De Indonesische President wordt gekozen voor een periode van vijf jaar. Daarna kan hij nog één keer een tweede ambtstermijn van vijf jaar krijgen (artikel 7 UUD 45 (Grondwet)).¹¹ De huidige president Joko Widodo (die altijd ‘Jokowi’ wordt genoemd) vindt dat niet leuk, want zijn tweede ambtstermijn loopt definitief af in 2024. Hij wil echter graag doorregeren om zijn levenswerk (*legacy*) veilig te stellen. Een belangrijk onderdeel daarvan is de nieuwe hoofdstad, IKN (Ibu Kota Nusantara), die op 2.133,9 km afstand van de huidige hoofdstad Jakarta moet gaan verrijzen. Jokowi ziet goed dat er een probleem is, want een van de drie presidentskandidaten om hem op te volgen (Anies) liet onlangs al weten dat dat plan (waar natuurlijk al miljarden aan uitgegeven zijn) misschien moet worden geannuleerd.

Volgens het weekblad *Tempo*¹² zat Jokowi dan ook achter de voorstellen die een jaar geleden rondgonden om de Grondwet zo te veranderen dat een derde ambtstermijn mogelijk zou zijn. Het publiek verneemt uiteindelijk weinig van de gang van zaken, maar vermoedelijk was daar geen politiek draagvlak voor. Dat plan moest dus in de ijskast.¹³

De gebruikelijke lezing is dat Jokowi vervolgens besloot Indonesië weer een dynastiek bestuur te geven.¹⁴ Indonesië kent vele dynastieën. De Soekarno-familie is een goed voorbeeld (Soekarno zelf was president, zijn dochter

Megawati was president en zijn kleindochter Puan is nu voorzitter van het parlement, de DPR). Op lokaal niveau zijn er tientallen kleinere en grotere bestuursgebieden waar dynastieën het al jaren voor het zeggen hebben. Als de bupati (regent) al zijn ambtstermijnen achter de rug heeft, neemt eerst zijn vrouw het over, en vijf jaar later komt de bupati weer terug. In de provincie Banten zijn alle hoge bestuursfuncties op één na in handen van de familie van Ratu Atut (Koningin Atut, een titel die zij zichzelf aanmat na in een hotel een missverkiezing te hebben gewonnen), die een gevangenisstraf van acht jaar kreeg vanwege het omkopen van de toenmalige President van het Constitutioneel Gerechtshof (zie noot 7).

De eerste stap in de richting van de dynastie Jokowi was al gezet toen zijn oudste zoon Gibran (Rakabuming Raka) in 2021 op 33-jarige leeftijd burgemeester werd van Solo (Surakarta), de stad waar ook Jokowi als burgemeester zijn politieke carrière was begonnen.¹⁵ Het mooie van die *move* was dat Gibran, toen zijn vader president was geworden, iedereen bezwoer dat hij geen politieke aspiraties had en alleen maar het bedrijfsleven in wilde. Zo pak je dat aan in een Aziatische context.

De tweede stap werd gezet toen Idayati, de jongere zuster van Jokowi, die jong weduwe was geworden, op 26 mei 2022 in Solo (!) in het huwelijk trad met de President van het Constitutioneel Gerechtshof (MK), Anwar Usman, zelf ook weduwnaar. In Nederland en Duitsland zou zoiets

De eerste stap in de richting van de dynastie Jokowi was al gezet toen zijn oudste zoon Gibran in 2021 op 33-jarige leeftijd burgemeester werd van Solo

wellicht niet direct argwaan wekken, maar voor een Indonesiër is dit meteen een teken aan de wand. De MK bestaat immers niet uit negen professionele, verderge rechte rs met een groot constitutioneel hart, maar is juist sterk politiek samengesteld. Drie rechters worden benoemd door het parlement, drie door de Mahkamah Agung en drie rechtstreeks door de President.¹⁶ Zij worden benoemd voor het leven en dat betekent voor maximaal vijftien jaar, want de minimale leeftijd is 55 en met 70 jaar volgt er leeftijdsontslag.¹⁷

De derde stap betrof de onverwachte introductie van Jokowi's jongste zoon Kaesang (Pangarep) in het politieke leven. Uit het absolute niets werd Kaesang op 25 september 2023 algemeen voorzitter van de Partai Solidaritas Indonesia (PSI). Uit het absolute niets, want tot dan had

Auteur

1. Mr. F.J. Fernhout is cassatieadvocaat.

Noten

- Zie bijvoorbeeld de Netflix documentaire over de zaak Jessica, waarin alles nog eens dunnetjes wordt overgedaan (*Ice Cold: Murder, Coffee, and Jessica Wongso*).
- Burgerlijk Wetboek, Wetboek van Strafrecht (wordt op 1 januari 2026 eindelijk vervangen), Herziene Indonesisch Reglement/Reglement tot regeling van het rechtswezen in de gewesten buiten Java en Madura voor het burgerlijk procesrecht en nog enkele kleinere, maar niet minder belangrijke wetten, zoals de Wet Algemeene Bepalingen uit 1848. Overigens kan vrijwel niemand in Indonesië de authentieke versies nog lezen.
- Het strafprocesrecht (KUHAP, *Wetboek van Strafrecht*), het administratief recht en het faillissementsrecht (UU 2004/37). UU is een afkorting die staat voor 'wet'. In Indonesië worden vrijwel alle wetten alleen aangeduid met het nummer en het jaar. Dat is weinig inzichtelijk, maar daar wordt niet over geklaagd.
- 'Onrechtmatige daad' en 'uitvoerbaar bij voorraad' worden bijvoorbeeld in ongeschonden staat te pas en te onpas gebruikt, maar 'in kracht van gewijsde' is 'in krah' geworden.
- transparency.org/en/cpi/2022 De infor-

matie hierover op en.wikipedia.org/wiki/Corruption_Perceptions_Index geeft inzicht in de wijze van totstandkomen.

- President van het Constitutioneel Gerechtshof (MK) Akil Mochtar werd in 2014 veroordeeld tot levenslange gevangenisstraf voor het aannemen van miljoenen (in euro's) aan steekpenningen. In 2017 werd zijn collega Patrialis Akbar veroordeeld tot acht jaar voor vergelijkbare feiten. Hoge Raad-rechter Gazalba Saleh werd in 2023 gepakt voor het helpen van een andere corrupte hoogwaardigheidsbekleder (een minister) in zijn zaak bij de MA; zijn zaak loopt nog. In 2022 werd zijn college Sudrajat Dimiyati opgepakt en in 2023 veroordeeld tot acht jaar. Op kompas.tv is een lijst te vinden van twintig in de periode van 2012-2019 veroordeelde lagere rechters (zoek op 'daftar panjang hakim-hakim yang terjerat kasus korupsi').
- In 2016 werd door de Nederlandse ambassade in Indonesië het *Indonesia-Netherlands Rule Of Law Fund* in het leven geroepen, dat werd geregeld door IDLO. Er werd € 750.000 ter beschikking gesteld. Het Nuffic-project OKP-IDN-10045 (2019, € 800.000) had als prioriteitsthema 'Security & the Rule of Law' en was speciaal gericht op de Indonesische rechterlijke macht. Ook het OK-LEAP-onderwijsproject gecoördineerd door de UM en de Universitas Airlangga (2019, zie maastrichtuniver-

ty.nl/news/indonesia-legal-education-and-legal-society-project-okp) had als subthema de 'rule of law'.

- Een uitspraak van de MK zouden wij in Nederland overlaten aan voorleesmoeders. Doorgaans wordt de hele uitspraak van kop tot staart voorgelezen, met alle namen, verwijzingen en specificaties erop en eraan. Dat duurt een hele tijd, want uitspraken van meer dan honderd pagina's zijn geen uitzondering. Alleen zo nu en dan klinkt het verlossende 'dianggap dibaca' ('Wordt geacht te zijn voorgelezen'), waardoor je wat sneller bij de kern van de zaak uitkomt. Het vele voorleeswerk wordt overigens tussen de raadsheren verdeeld, die zo nu en dan de fakkel van elkaar overnemen.
- Volgens de bevolkingsadministratie is 86 % van de Indonesische bevolking moslim. Omdat het verplicht is een religie of geloofsovertuiging te laten registreren in het identiteitsbewijs (art. 61 lid 1 en 5 UU 24/2013, atheïsten zijn er niet), zal het werkelijke percentage lager liggen. Hoe dan ook, in de gebieden met een moslimmeerderheid wordt het maatschappelijk leven grotendeels stilgelegd wanneer het tijd is voor een van de vijf verplichte gebeden.
- Wie dit wil controleren, moet voorzichtig zijn. In Indonesië worden wetten maar één keer gepubliceerd. Dat betekent dat wijzigingswetten niet van overheidswege in een geconsolideerde versie worden ver-

werkt. Indonesische juristen laten dit doorgaans maar zo. Een volledige verwijzing naar een wet heeft dan meestal de vorm van 'UU nr. x van jaar y aangaande onderwerp z, zoals voor het laatst gewijzigd bij UU nr. x1 van jaar y2 aangaande onderwerp z2'. Een jurist is dus afhankelijk van een goede geest die de moeite heeft genomen om een geconsolideerde versie te verzorgen. Vaak zijn die versies lastig te vinden of moet je ervoor betalen. De Grondwet is verschillende keren gewijzigd, zodat de oorspronkelijke tekst (die je meestal op het internet vindt) niet de goede is.

- Majalah Tempo* is een in Indonesië landelijk versijnd weekblad van hoge journalistieke kwaliteit. Er vindt veel onderzoeksjournalistiek plaats en men zit er zelden naast. De vormgeving lijkt sterk op die van de *Times*.
- Tempo* 5 november 2023, p. 29.
- Tempo* 5 november 2023, p. 29 en p. 33-39.
- De hier gebruikte gegevens over de familie Jokowi zijn te vinden op Wikipedia, met verwijzingen naar Indonesische bronnen.
- Art. 18 lid 1 UU 24/2003 betreffende de Mahkamah Konstitusi.
- Art. 23 lid 1 UU 24/2003.

Jakarta 4 januari 2024, billboard met de presidents- en vice-presidentskandidatenkoppels

Kaesang geen enkele politieke activiteit ontplooid. De PSI heeft weliswaar alleen zetels in provinciale parlementen, maar op het moment dat een zoon van Jokowi de kar gaat trekken wordt zo'n partij vanzelf een politieke factor van betekenis. Daarmee kan steun worden verkregen voor de vierde en belangrijkste stap.

Die vierde stap betrof het inschakelen van de al genoemde oudste zoon Gibran in de strijd om het presidentschap. De ambtstermijn van Jokowi loopt zoals gezegd af in 2024. Er moeten dus nieuwe verkiezingen worden gehouden, die gaan plaatsvinden op 14 februari 2024.¹⁸ Een Indonesische presidentskandidaat moet zich presenteren samen met een kandidaat vice-president, net zo als in de Verenigde Staten.¹⁹ Een dergelijk paar kan zich niet zomaar kandidaat stellen, maar heeft de steun nodig van politieke partijen met minstens 20% van de zetels in het parlement, de Dewan Perwakilan Rakyat (DPR), wat neerkomt op 115 zetels.²⁰ De presidentsparen konden zich laten inschrijven als kandidaat in de periode van 19 oktober tot 25 november 2023. Gibran als vice-president zou ervoor kunnen zorgen dat het werk van Jokowi behouden zal blijven voor Indonesië.

Een kink in de kabel: leeftijdsvereiste voor een vice-president in Indonesië

Om vice-president te kunnen worden geldt een reeks

Gibran als vice-president zou ervoor kunnen zorgen dat het werk van Jokowi behouden zal blijven voor Indonesië

eisen waaraan iedere kandidaat moet voldoen. Die zijn te vinden in de UU 7/2017 tentang Pemilihan Umum (Wet op de algemene verkiezingen). Deze wet is wat de presidentsparen betreft gebaseerd op artikel 6A lid 5 UUD 45 (Grondwet), dat een blanco opdracht geeft aan de wetgever ('De wijze van implementatie van de verkiezing van president en vice-president wordt geregeld bij de wet').²¹ Met name artikel 169 is van belang. Kandidaten moeten volgens die bepaling onder andere godsdienstig, Indonesiër en Panca Sila-aanhanger zijn.²² En volgens artikel 169 sub q moet je ook (naar aan te nemen valt op het moment van inschrijving als presidentspaar) ten minste 40 jaar oud zijn.

Zoon Gibran kwam dus niet in aanmerking, want hij is geboren op 1 oktober 1987, en het plannetje van Jokowi leek dus kansloos. Niettemin begon Jokowi al midden 2023 door te laten schemeren dat zijn zoon Gibran zo'n goede vice-presidentskandidaat zou zijn.²³ Een beetje vreemd, want Gibran kwam volgens de wet dus niet in aanmerking. De tegenstander van Jokowi tijdens twee presidentsverkiezingen, Prabowo (Subianto), had er echter wel oren naar om Gibran aan zijn zijde te krijgen wanneer hij voor de derde keer een gooi naar het presidentschap zou doen. Achteraf verklaart dat goed waarom Jokowi in de loop van 2023 van een neutrale houding ('Ik steun alle presidentskandidaten') overstapte naar een ramkoers met de partij die hem president had gemaakt (de PDI-P), zodat hij uiteindelijk steeds makkelijker het duo Prabowo-Gibran van steun kon voorzien.

Al deze manoeuvres moeten worden gezien tegen de achtergrond van wat gaande was bij de MK, waar Jokowi's zwager Anwar en oom van Gibran als president de dienst uitmaakte. Daar waren in de loop van 2023 talloze verzoekschriften (*permohonan*) binnengekomen waarin werd gevraagd artikel 169 sub q UU 7/2017 (de leeftijdseis) ongrondwettig te verklaren. Dat was mogelijk, want de

Indonesische wet voorziet in een abstracte constitutionele toetsing. Een verzoek aan de MK is ontvankelijk wanneer de verzoeker stelt dat een bepaald, hem ook aangaand grondwettelijk recht is geschonden *door het van kracht zijn* van een wettelijke bepaling, waarbij bedoeld wordt op een wet in formele zin (artikel 51 lid 1 UU 24/2003). Van enig daadwerkelijk nadeel, laat staan van een procedure waarin dat een rol speelt, hoeft dus geen sprake te zijn. Dat is een bizar systeem. Daardoor is enerzijds het verzoeken indienen bij de MK een soort nationale sport geworden, want iedereen, zeker juristen, vindt het leuk daar eens een zaak te winnen. Je komt er ook zeker mee in de krant. Anderzijds is de Grondwet daardoor deels een wassen neus, want een rechter die een bepaalde nog niet aan de MK voorgelegde wet moet toepassen zal dat steeds moeten doen, ook al is evident dat die wet ongrondwettelijk is.

De genoemde verzoeken met betrekking tot de leeftijdsgrens fladderden alle kanten op. In het ene verzoek werd betoogd dat de leeftijdsgrens naar 35 moest, in een ander dat alleen een leeftijdsgrens onredelijk en discriminerend was, omdat iemand van onder de 40 ook best capabel kan zijn. Er was dus een kansje dat Gibran alsnog kandidaat vice-president kon worden, als de MK bereid gevonden werd om vóór het verstrijken van de inschrijvingstermijn iets aan de leeftijdseis te doen.

De uitspraken van het Constitutionele Gerechtshof

Het was dus afwachten wat de MK zou gaan doen, vooral gelet op de positie van zwager en oom Anwar. Ergens begin september had Anwar al uit laten lekken dat hij het argument dat iemand onder de 40 ook best capabel kan zijn, wel sterk vond (hieronder komt dat nog terug). Van dat soort uitlatingen kijkt men in Indonesië gek genoeg niet direct op.

Een probleem voor Anwar was echter dat iedereen wist dat veel van die verzoeken juist de strekking hadden om het Gibran mogelijk te maken zich kandidaat te stellen als vice-president. In sommige verzoekschriften werd dit ook expliciet tot uitdrukking gebracht. Gibran was de aange trouwde neef van Anwar, dus kon hij wel een beslissing in die zaken nemen? Was er geen sprake van belangenverstengeling? Als voorzitter had Anwar er wel al voor gezorgd dat de uitspraken in de zaken over de leeftijdsgrens zouden plaatsvinden op een datum die het voor eventuele kandidaten nog mogelijk zou maken zich te laten registreren, namelijk op 16 oktober 2023. Daar verzette niemand zich tegen en het ligt ook wel voor de hand om dat zo te doen. Anders zou de uitspraak immers hooguit relevant zijn voor de verkiezingen van 2029.

In de aanloop naar de uitspraken gonsde het van de geruchten. De commentaren van juristen waren echter unaniem. Een blanco opdracht van de Grondwet aan de

wetgever was al vele malen voorgelegd aan de MK, ook wanneer het ging om leeftijdsbepalingen, bijvoorbeeld voor rechters. De MK kwam dan telkens met de rechtsfiguur van de *open legal policy* op de proppen (zoals in MK 27 november 2007, 15/PUU-V/2007).²⁴ Dat is een vorm van *indo-english*, want de term wordt voor zover achterhaald kan worden alleen in Indonesië gebruikt. Er wordt mee bedoeld dat de Grondwet in dit soort gevallen de nadere uitwerking geheel overlaat aan de wetgever, zij het dat grondrechten natuurlijk niet mogen worden geschonden en er geen flagrant onredelijke (*intolerable*) regeling mag worden getroffen. Afgezien van die gevallen valt er volgens de vaste rechtspraak van de MK niets constitutioneel te toetsen.

De publieke belangstelling was, uiteraard, groot. Zoals gezegd werden de uitspraken live uitgezonden en dat nam de hele dag in beslag. In gespannen verwachting werd dit door heel Indonesië gevolgd.²⁵

De eerste uitspraak 29/PUU-XXI/2023 (de zaak 29) betrof een verzoek van de PSI. Ja inderdaad, de partij van broer Kaesang had een constitutioneel verzoek ingediend, gesteund door een reeks medeverzoekers. In het verzoek werd aangekaart dat de wet meer plaats had moeten inruimen voor bestuurlijke ervaring en daarvoor een uitzondering had moeten maken op het leeftijdsvereiste. Het ontbreken daarvan leverde een vorm van discriminatie op en het onthouden van gelijke kansen. Volgens het verzoek moest de leeftijdsgrens worden gesteld op 35 jaar. Aanvaarding van dit argument zou Gibran in de kaart spelen, want hij was zoals gezegd burgemeester van Solo en was de 35 gepasseerd.

Uit de beslissing bleek dat behandeling had plaatsgevonden op 1 augustus 2023. De DPR (het parlement) had, zoals gebruikelijk, een opinie ingediend. Ook andere derden, waaronder de President (inhoud onbekend), hadden van hun opvattingen doen blijken. In r.o. 3.18.1 schetst de MK de ontwikkeling van de leeftijdsgrens. Die was altijd 35 jaar geweest, maar werd in 2019 verhoogd naar 40 jaar. In r.o. 3.18.2 memoreert de MK dat er al vanaf het begin van de Reformasi (de periode na Soeharto) voorstellen waren om de leeftijdsgrens op 40 jaar te stellen. Er kan volgens de MK dus niet worden gezegd dat er een uniform gedragen visie was om 35 jaar aan te houden. In overweging r.o. 3.19 worden alle *open legal policy*-beslissingen ten aanzien van leeftijdsgrenzen opgesomd. In r.o. 3.20 wordt nagegaan of er niet toch een uitzondering moet worden gemaakt op die leeftijdsgrens voor bepaalde gevallen. In algemene zin wordt dat ontkennend beantwoord. Het verzoek wordt dus afgewezen. Er zijn *dissenting opinions*. Raadsheer Suhartoyo vindt dat verzoeker niet-ontvankelijk had moeten worden verklaard. Raadsheer Guntur Hamzah oordeelt dat er wel een uitzondering had moeten worden gemaakt voor ervaren bestuurders. Zeer verrassend was dat aan het eind

18. Het schema is te vinden op infopemilu.kpu.go.id/Pemilu/Peserta_pemilu.

19. Art. 6A lid 1 UUD 45 (Grondwet).

20. Art. 222 UU 7/2017 tentang Pemilihan Umum (betreffende de algemene verkiezingen).

21. Vertaald met gebruik van de Nederland-

se grondwettelijke terminologie. Delegatie is dus mogelijk. Wanneer dat niet zo is

gebruikt de Indonesische grondwet de term 'wordt vastgesteld bij de wet', zoals in art. 12 UUD 45 (Grondwet).

22. De Pancasila (Vijf Zuilen) is de grondslag van de Indonesische staat. Op de lage-

re school moet die uit het hoofd worden geleerd. Beweren dat je twijfelt aan de

juistheid daarvan komt neer op maatschappelijke en politieke zelfmoord.

23. *Tempo* 5 november 2023, p. 34-35.

24. De op deze wijze aangehaalde uitspraken zijn alle te vinden op de website van

Mahkamah Konstitusi, mkri.id.

25. De auteur kan dit beweren want hij was op dat moment zelf in Indonesië en volgde de uitzending op de voet.

van de uitspraak bleek dat Anwar niet mee had gedaan aan het nemen van de beslissingen. ‘Toch een nette man’, dacht iedereen die de uitspraken volgde.

De tweede uitspraak die ochtend was in de zaak 51/PUU-XXI/2023 (de zaak 51). In deze zaak werd voorgesteld de leeftijdsgrens te lezen als ‘ten minste 40 jaar of het bezitten van ervaring als staatsbestuurder’. De MK ziet daar niets in en betoogt dat een dergelijke uitzondering juist discriminatoir zou zijn omdat er zo veel verschillende ‘staatsbestuurders’ zijn (r.o. 3.14.2). Ook deze beslissing werd genomen door acht raadsheren, zonder Anwar. ‘Echt een nette vent’, dachten alle kijkers. De *dissenting opinions* waren weer dezelfde.

De derde uitspraak die ochtend was in de zaak 55/PUU-XXI/2023 (de zaak 55). De kwestie was gelijk aan die in zaak 51 en de uitspraak ook, evenals de *dissenting opinions*. Anwar was er weer niet bij. ‘Mooi, dat weten we dan weer. Exit Gibran’, dacht heel Indonesië. De journalisten die naar de MK waren gekomen, gingen weer terug naar hun burelen. Er zouden in de middag nog wat uitspraken volgen, maar daar kon toch onmogelijk iets anders uitkomen.

Surprise, surprise. De vierde zaak was de zaak 90/PUU-XXI/2023 (de zaak 90). Achteraf is gebleken dat er bij de behandeling daarvan al allerlei onregelmatigheden hadden plaatsgevonden. Die behandeling werd op zeer korte termijn georganiseerd door Anwar zelf. Er was geen tijd meer voor opinies van derden. Het verzoek blijkt zelfs op een gegeven moment te zijn ingetrokken, maar werd toen onder mysterieuze omstandigheden ijlings opnieuw ingediend.²⁶ Het verzoek zelf gaf expliciet als motief voor de indiening daarvan dat het de bedoeling was dat Gibran zich kandidaat kon stellen. Over de strekking ervan kon dus geen twijfel bestaan. De indiener was een rechtenstudent van UNS (Solo), die nu een beroemdheid is in Indonesië. Hij verklaart een grote fan van Gibran te zijn.

In deze vierde uitspraak verklaart de MK als een duveltje uit een doosje de leeftijdsbeperking ongrondwettelijk. De leeftijdsbeperking ‘ten minste 40 jaar’ moet volgens de MK worden gelezen als ‘ten minste 40 jaar of het ooit of op dit moment bekleden van een functie waarvoor algemene verkiezingen zijn gehouden met inbegrip van de functie van districtshoofd (*kepala daerah*)’. De laatste toevoeging is essentieel, want een burgemeester is de *kepala daerah* van een stad. Anwar nam gewoon deel aan de beslissing. Van de rechters die ‘s ochtends nog de verzoeken afwezen (dat waren 6-2 beslissingen) waren er twee die opeens een andere mening hadden (zodat er een 5-4 meerderheid was).

De *dissenting opinion* van raadsheer Saldi Isra sprak zijn verbijstering uit over de gang van zaken en deed begrijpelijkerwijs veel stof opwaaien. Hij verklaart de draad helemaal kwijt te zijn en niet te weten waar te beginnen (paragraaf 6.26.1). Voor het eerst sinds zes en een half jaar maakt hij iets vreemds en ongewoons mee, namelijk dat de

MK van het ene moment op het andere ‘omgaat’. De drie eerdere uitspraken lieten volgens hem geen enkele ruimte voor aanpassingen van de leeftijdsgrens, en dat is in de vierde uitspraak twee uur later toch gebeurd, en dat terwijl de behandeling van die zaak heel summier was geweest (par. 6.26.2 en 6.26.3). Isra noemt het intrekken en het een dag later weer indienen van het verzoek een ‘mysterie’. Hij begrijpt ook niet hoe tot deze uitspraak gekomen kan zijn wanneer vier rechters tegen waren en bovendien van de vijf vóór er twee waren die niet verder wilden gaan dan ‘ervaring als gouverneur’ (in welk geval Gibran buiten de boot zou vallen) (paragraaf 6.26.4). Ook erg vreemd is volgens Isra dat de beslissing niet aansluit bij het petitum van het verzoek, waarin stond dat de voorwaarde moest worden ‘ten minste 40 jaar of het bezitten van ervaring als districtshoofd van een provincie, een *kabupaten* of stad’. In paragraaf 6.26.7 gaat Isra dieper in op de meningsverschillen tussen de voorstemmers, zelfs met een diagram. Die meningsverschillen vallen niet te rijmen met het uiteindelijke dictum. Ten slotte wijst hij op de inhoudelijke onjuistheid van de beslissing.

The umpire strikes back

Hoe het ook zij, de beslissing gooide de deur wijd open voor de kandidaatstelling van Gibran als vice-president en daarvan werd door hem gretig gebruik gemaakt. Gibran en zijn vader laten zich nooit uit over rechterlijke beslissingen,²⁷ dus dat deden zij nu ook niet. Dat werd op een gegeven moment wel pijnlijk, want nog vóór de kandidaatstelling werden er stapels klachten ingediend tegen Anwar Usman, president van het Constitutionele Gerechtshof.

Het toezicht op raadsheren van de MK is volgens de wet overgelaten aan een Ereraad (Majelis Kehormatan Mahkamah Konstitusi, de MKMK).²⁸ Het gekke is dat de wet hier ophoudt en verder alles overlaat aan een door de MK zelf vast te stellen reglement. Dat is de Peraturan Mahkamah Konstitusi Nomor 1 Tahun 2023 tentang Majelis Kehormatan Mahkamah Konstitusi (PMK 1/2023). Ook de mogelijke sancties staan in dit reglement en die zijn mondelinge berisping, schriftelijke berisping en oneervol ontslag (artikel 41 PMK 1/2023). Het lijkt op zijn minst ongrondwettig om dit soort ingrijpende sancties op te kunnen leggen aan rechters zonder directe basis in de wet, maar in Indonesië staat dit niet ter discussie.

Die MKMK wordt volgens artikel 27A UU 24/2003 ad hoc gevormd en dat is naar aanleiding van de klachten ook gebeurd. De MKMK dient te bestaan uit een zittend raadsheer in de MK (in dit geval Wahiduddin Adams), een lid van de Komisi Yudisial (in dit geval Jimly Asshiddiqie, voormalig voorzitter van de MK zelf, ook voorzitter van de MKMK) en iemand uit de wetenschap (Bintan R. Saragih, Universitas Pelita Harapan). De MKMK heeft alle raadsheren en vele anderen als getuige gehoord. Beklaagde Anwar is ook gehoord. Zijn verweer tegen het deelnemen aan de beslissing terwijl het ging om de belangen van zijn neef (wat volgens de klachten duidde op belangenverstrengeling en schending van het beginsel van onpartijdigheid), was dat er in een zaak bij de MK geen partijen zijn, zodat er nooit sprake kan zijn van partijdigheid. Het gaat immers, zoals hierboven is uitgelegd en door Anwar werd ingeroepen, om een abstracte toetsing.

In deze vierde uitspraak verklaart de MK als een duveltje uit een doosje de leeftijdsbeperking ongrondwettelijk

De MKMK heeft razendsnel gewerkt, want al op maandag 6 november 2023 werd uitspraak gedaan.²⁹ Er was uitgebreid onderzoek gedaan naar het ontbreken van Anwar bij de beslissing in de zaken 29, 51 en 55. Het leek er namelijk op dat hij zich eerst uit fatsoen had teruggetrokken en later toch maar mee ging doen om de zaak te beïnvloeden, maar zelf hield hij vol dat hij op de dag van behandeling van de zaken 29, 51 en 55 ziek was en dus niet meebesliste. De MKMK heeft niet kunnen vaststellen dat dit onwaar was, dus op dit punt werden de klachten ongegrond bevonden. Ook ging de MKMK niet mee in het verzoek van sommige klagers om de uitspraak in de zaak 90 nietig te verklaren. Die bevoegdheid heeft de MKMK niet. Ook kon niet worden vastgesteld dat Anwar de hand had in het gedoe met het intrekken en weer indienen van het verzoek in de zaak 90, maar dit werd ook niet uitgesloten.

Maar er bleef genoeg over (p. 380-381 beslissing). Door deel te nemen aan de beslissing in de zaak 90 heeft Anwar naar het oordeel van de Eeraad het beginsel van onpartijdigheid en integriteit geschonden. Anwar heeft verder niet optimaal leiding gegeven aan de MK gelet op de ondoorzichtige wijze van behandeling. Anwar heeft ook opzettelijk ruimte gegeven aan derden om het beslissingsproces te beïnvloeden.³⁰ Het in een gastcollege ingaan op de kwestie (zoals gezegd, Anwar had al laten weten dat hij de uitzondering op de leeftijdsgrens een goede gedachte vond) is een inbreuk op de onpartijdigheid. Samen met alle andere raadsheren heeft Anwar het geheim van de raadkamer geschonden, want iedereen had de pers te woord gestaan na de uitspraak. Al met al is er volgens de MKMK sprake van een zware overtreding, zodat alle sancties die in de PMK 1/2023 waren voorzien, konden worden opgelegd.

De uiteindelijke sanctie is een opmerkelijke. Anwar wordt namelijk ontslagen uit zijn functie als voorzitter van de MK, maar hij blijft raadsheer. Daarnaast wordt hem verboden deel te nemen aan procedures die betrekking hebben op de verkiezingen. Verder volgt er een aanbeveling (in de vorm van een verbod) om Anwar niet meer deel te laten nemen aan voorzittersverkiezingen, naast wijze vermaningen aan de overige rechters om ervoor te zorgen dat iets zoals was voorgevallen niet meer kan gebeuren.

De opgelegde sanctie is niet te vinden in genoemd artikel 41 PMK 1/2023. Eeraadlid Bintan Saragih kwam dan ook met een *dissenting opinion* die inhield dat er maar één mogelijke sanctie was, en dat was oneervol ontslag. Jimly verdedigde de uiteindelijke beslissing (twee tegen één) in de pers. Vreemd genoeg deed hij daarvoor geen beroep op het adagium 'wie het meerdere mag, mag ook het mindere'. Integendeel, hij gaf de toch wel zeer dubieuze rechtvaardiging dat in de PMK 1/2023 alleen

een beroepsprocedure is voorzien tegen oneervol ontslag en niet tegen andere sancties. Jimly zei geen heil te zien in lange procedures en daarom voor een niet bestaande sanctie te hebben gekozen die het volgen van die procedures onmogelijk maakte. Door de gekozen sanctie stond de beslissing van 6 november 2023 meteen onherroepelijk vast.

Conclusie: valt de Indonesische rechtsstaat nog te redden?

Jokowi en Gibran deden er verder het zwijgen toe. Uit het handelen van Gibran (zich kandidaat stellen) blijkt dat hij zich absoluut niet bezwaard voelt om te profiteren van een – dat mogen we wel zeggen – corrupte beslissing. Anwar gaf de volgende dag een persconferentie waar geen vragen mochten worden gesteld. Hij vond dat zijn goede naam op een laaghartige wijze was besmeurd. De beslissing van de Eeraad was volgens hem ook juridisch onjuist, en daarvoor had hij weer een merkwaardig argument: de functie van voorzitter is van Allah, dus de MKMK kan mij niet ontslaan. Hij is inmiddels procedures begonnen tegen de verkiezing van een nieuwe voorzitter van de MK, en er zijn weer anderen die klachten hebben ingediend tegen Jimly en de hele MKMK. Presidentskandidaat Prabowo, met wie Gibran dus de verkiezingen ingaat, werd onlangs (15 december 2023) op een besloten bijeenkomst van zijn partij Gerindra gevraagd wat hij er nou van vond dat hij profiteerde van een onethische, corrupte beslissing van de MK. Zijn antwoord was: 'Ndasmu etik', wat vrij vertaald betekent: 'Houd je rotkop over die ethiek'.³¹ Jimly vindt dat de Eeraad het goed heeft gedaan en het legaliteitsbeginsel niet heeft geschonden. De MK zelf is (nog) niet in actie gekomen.³²

Het geld dat via alle projecten in Indonesië is gestopt, heeft duidelijk weinig geholpen. Aan de rechtsstaat, de scheiding der machten en rechterlijke onpartijdigheid en onafhankelijkheid wordt op zijn best lippen dienst bewezen, maar voor de rest is het sinds de tijd van Saïdjah en Adinda er niet veel beter op geworden. Het lijkt dan ook weggegooid geld om nog te proberen de Indonesische rechters tot betere inzichten te brengen. Willen we iets bereiken, dan zal het juridisch onderwijs het juiste aangrijpingspunt zijn. Wat dat betreft, kan er heel concreet vooruitgang worden geboekt. Ondanks alle ereschulden die Nederland erkent te hebben, moeten Indonesische studenten in Nederland nog steeds het instellingscollegegeld in plaats van het wettelijke collegegeld betalen. Dat maakt een studie in Nederland – waar ze daadwerkelijk zullen leren wat de rechtsstaat inhoudt – voor de meesten onbereikbaar. Daar verandering in brengen betekent werken aan de basis en dat lijkt de enige manier om Indonesië nog enig perspectief te bieden. •

26. *Tempo* 19 november 2023, p. 27-28.

27. Het argument is natuurlijk dat de uitvoerende macht de onafhankelijkheid en onpartijdigheid van de rechterlijke macht moet respecteren.

28. Art. 27A UU 24/2003.

29. Zaak 2/MKMK/L/11/2023, te vinden op mkri.id.

30. Wat dit dan was, zegt de beslissing niet.

'Het publiek hoeft niet alles te weten', zei Jimly in de pers. *Tempo* heeft er onderzoek naar gedaan. Jokowi zelf was het niet, maar hij had wel voorafgaand aan de beslissing in de zaak negentig besprekingen met allerlei contacten die hij instrueerde met opmerkingen als dat ze het goede moesten doen.

Tempo beweert ook dat er miljarden rupiahs zijn gegaan naar de twee raadsheeren die van mening veranderden (*Tempo* 19 november 2023, p. 28).

31. 'Ndasmu' wordt gezien als een grove vloek (*umpatan kasar*). Zoeken in Google op 'ndasmu etik prabowo gerindra' geeft talloze nieuwsberichten over dit voorval.

Het laatste woord is hierover nog niet gezegd.

32. Vrijwel dagelijks worden er verzoeken ingediend om de MK de beslissing terug te laten draaien op de een of andere manier. Er kan niet worden gezegd hoe dat af gaat lopen.